

จารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาท:
จารึกอรรธกถาอภิธรรม
ที่เก่าที่สุดในประเทศไทย

**Octagonal Pillar Inscription from Chainat:
the Oldest Inscription Recording
Abhidhamma Atṭhakathā Text in Thailand**

อุเทน วงศ์สถิตย์

U-tain WONGSATHIT

อาจารย์ประจำ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

Lecturer, Department of Oriental Languages,

Faculty of Archaeology, Silpakorn University, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 9 พ.ย. 2562

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 5 มี.ค. 2563

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 14 พ.ย. 2562

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 30 มี.ค. 2563

จารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาท: จารึกอรรถกถาอภิธรรมที่เก่าที่สุดในประเทศไทย

อุเทน วงศ์สถิตย์

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคำอ่าน และการตีความ ที่มาของเนื้อความภาษาบาลีในจารึกเสาแปดเหลี่ยม จังหวัดชัยนาท ที่จารึกด้วยอักษรปัลลวะ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งจัดว่าเป็นจารึก ของอาณาจักรทวารวดี ด้วยวิธีการศึกษาทางอักษรวิทยาโบราณและ การสืบค้นเปรียบเทียบข้อความในพระไตรปิฎกและอรรถกถา

จากผลการอ่าน การตีความใหม่ และจากการเปรียบเทียบข้อความ พบว่า ข้อความภาษาบาลีดังกล่าวเป็นคาถาในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี ซึ่งเป็นอรรถกถาอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ ตอนว่าด้วยวรรณนา สุตตันตภาชนียะ คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีนี้แต่งขึ้นโดยพระพุทธโฆसाจารย์ ในราวปี พ.ศ. 956 ที่ศรีลังกา จารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาท หลักนี้ จึงเป็นหลักฐานข้อความอรรถกถาอภิธรรมปิฎกที่เก่าที่สุดในประเทศไทย และเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงถึงความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนา เถรวาทระหว่างศรีลังกาและทวารวดี

คำสำคัญ : จารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาท จารึกภาษาบาลี
อรรถกถาอภิธรรม สัมโมหวิโนทนี

Octagonal Pillar Inscription from Chainat : the Oldest Inscription Recording Abhidhamma Aṭṭhakathā Text in Thailand

U-tain WONGSATHIT

Abstract

This article aims to examine the reading and translation of the Octagonal Pillar Inscription from Chainat province. The inscription is from the Dvāravati kingdom, and was written with Pallava script between the 6th – 7th centuries based on the Paleography background. The text is in Pāli language. Thus it is interesting to know the origin of the text.

The study presents an up-to-date reading and translation. The Pāli text in the inscription is specifically Gāṭhā (verses) from *Sammohavinodanī*, from the Aṭṭhakathā (commentary) of Vibhaṅga in the Abhidhamma Piṭaka. This commentary was composed by Buddhaghosa in around 413 CE. This is the oldest evidence of a Buddhist relationship between Sri Lanka and Thailand.

Keywords : Octagonal Pillar Inscription, Pāli Inscription,
Abhidhamma Aṭṭhakathā Text, *Sammohavinodanī*

บทนำ

จารึกภาษาบาลีที่พบในประเทศไทยมีจำนวนมากมายหลายหลัก มีอายุเก่าแก่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11-12 จารึกด้วยอักษรพราหมินอินเดียใต้ (Southern Brahmi script) หรือที่เรียกกันว่า อักษรปัลลวะ (Pallava script) จารึกภาษาบาลีรุ่นเก่าเหล่านี้ส่วนมากจารึกข้อความที่มาจาก พระไตรปิฎก ที่พบมากที่สุดคือจารึกคาถา เย ธมฺมาฯ ซึ่งเป็นคาถาที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก มหาวรรค เช่น จารึก เย ธมฺมาฯ (พบ. 2), จารึก เย ธมฺมาฯ 1 (ระเปียงด้านขวาองค์พระปฐมเจดีย์), จารึก เย ธมฺมาฯ 2 บนสถูปศิลา, จารึก เย ธมฺมาฯ 3 (หน้าศาลเจ้าฯ), จารึก เย ธมฺมาฯ 4 (พระองค์ภาณุฯ 1), จารึก เย ธมฺมาฯ 5 (พระองค์ภาณุฯ 2), จารึก เย ธมฺมาฯ ที่ศาลเจ้า, จารึก เย ธมฺมาฯ บนแผ่นดินเผา (สุพรรณบุรี), จารึก เย ธมฺมาฯ บนแผ่นอิฐ (สุพรรณบุรี), จารึก เย ธมฺมาฯ เมืองศรีเทพ ฯลฯ นอกจากนี้จารึกคาถา เย ธมฺมาฯ แล้ว จารึกภาษาบาลีรุ่นเก่าจะจารึกข้อความจากพระไตรปิฎกอื่นๆ คือ ปฏิจจสมุปปาต พุทธอุทาน และ อัมมจักกัปปวัตตนสูตร จารึกภาษาบาลีเหล่านี้เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงถึงการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน โดยเฉพาะพุทธศาสนาแบบเถรวาท เพราะภาษาบาลีเป็นภาษาสำคัญที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎกของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเป็นหลัก¹

เดิมคัมภีร์พระพุทธศาสนาภาษาบาลีมีเพียงพระไตรปิฎกเท่านั้น

¹ หอสมุดแห่งชาติ, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะหลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 11-14*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ, 2559). ; สุภาพรพรณ ฦ บางช้าง, *วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย: จารึก ตำนาน พงศาวดาร สารานุกรม ประกาศ* (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2529).

ต่อมาคัมภีร์บาลีได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นเนื่องจากการแต่งคัมภีร์อรรคธรรมาภิธรรมที่ช่วยขยายความคำสอนในพระไตรปิฎกให้แจ่มชัดขึ้น ผลงานการแต่งอรรคธรรมาภิธรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์ ที่แต่งขึ้นก่อน พ.ศ. 1000 ในประเทศศรีลังกา โดยอาศัยเนื้อความจากคัมภีร์อรรคธรรมาภิธรรมภาษาสิงห์แล้วแต่งเป็นภาษาบาลี²

มีจารึกอยู่ชิ้นหนึ่ง คือ จารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาท ที่จังหวัดชัยนาท ที่มีอายุเก่าแก่ถึงราวพุทธศตวรรษที่ 12 และได้บันทึกเนื้อความที่เป็นอรรคธรรมาภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นหลักฐานถึงสายสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาระหว่างไทยกับศรีลังกาก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 ได้เป็นอย่างดี

จารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาท

จารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาท หอสมุดแห่งชาติกำหนดเลขทะเบียนเป็น “ชน. 15” แต่ในหนังสือโบราณคดีเมืองอุตะเกา เรียกว่า “จารึกเสาแปดเหลี่ยม” มีลักษณะเป็นชิ้นส่วนแตกหักจากเสาแปดเหลี่ยมทำจากหินทรายมีขนาดกว้างเหลี่ยมละ 20 ซม. รวม 2 เหลี่ยมประมาณ 40 ซม. สูง 60 ซม. สันนิษฐานว่าเป็นเสาที่ใช้ตั้งธรรมจักร กำหนดอายุจากรูปอักษรปัลลวะได้อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 จารึกเสาแปดเหลี่ยมนี้พบพร้อมกับจารึกอีกหลักหนึ่งคือ จารึกธรรมจักร เลขทะเบียน “ชน. 14” ในที่ดินของนายแพทย์สำนวน ปาลวัฒน์วิไชย ตามประวัติกล่าวว่า

“เมื่อวันที่ 5-7 ตุลาคม 2531 เจ้าหน้าที่ฝ่ายวิชาการ กองโบราณคดีได้เดินทางไปตรวจสอบโบราณวัตถุซึ่งขุดพบใน

² ศ.ดร.อรรถกฤษณ์ ภาณุวงศ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *วรรณคดีบาลี* (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2550), 47-59.

เขตบ้าน หมู่ที่ 5 ตำบลหางน้ำสาคร อำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท ห่างจากแหล่งโบราณคดีเมืองอู่ตะเภาไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ประมาณ 1 กิโลเมตร...”³

ต่อมาทายาทของนายแพทย์สำนวน ปาลวัฒน์วิไชย ได้มอบจารึกทั้งสองชิ้นนี้ให้กรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ. 2561 และปัจจุบัน (2562) จารึกทั้งสองชิ้นนี้ได้้นำออกจัดแสดงไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติชัยนาทมุนี

ภาพที่ 1 จารึกเสาแปดเหลี่ยม ชัยนาท

ที่มา : เฟซบุ๊กพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติชัยนาทมุนี, สืบค้นเมื่อ 24 ตุลาคม 2562,

<https://www.facebook.com/chainatmunimuseum/>.

³ หอสมุดแห่งชาติ, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะหลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 11-14, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ, 2559), 182-183.

คำอ่าน-คำแปลจารึกดังกล่าวมีดังนี้

คำอ่าน

1. ----- ตโต --- ทิมต // โตพา -----
2. ----- เมน อิติ สจุจํ วิสตุติกา ตํ ---
3. ----- เมน ตโต สจุจมิทํ มตํ // -----
4. ----- อิติ สฯ สจุจสม -----

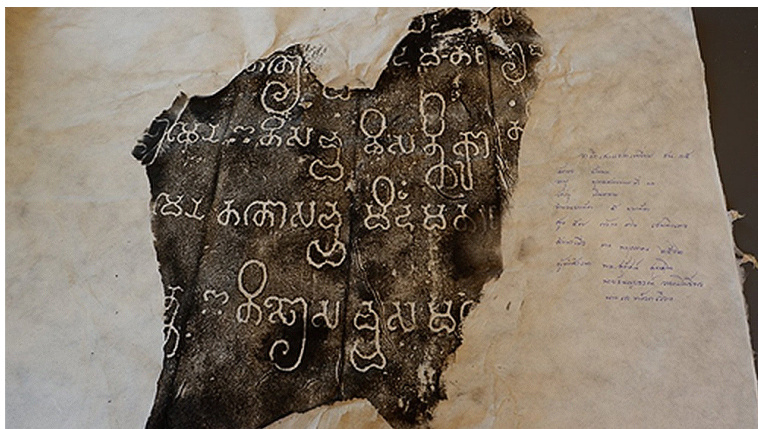
คำแปล

1. -----
2. เพราะเหตุแห่งทุกข์นั้น ตัณหาจึงเป็นทุกข์สัจจะ -----
3. เพราะตัณหานั้น (สิ่ง) นี้ จึงจัดเป็นสมุทัยสัจจะ -----
4. ----- ตัณหานั้น -----⁴

คำอ่าน - แปล นี้ได้รับการตีพิมพ์อีกครั้งในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม 1 ฉบับตีพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2559 สันนิษฐานว่า ข้อความนี้เป็นบทอธิบายอัมมจักกัปปวัตตนสูตรหรืออรรถกถาของธรรมจักร โดยอ้างอิงถึงฎีกาธรรมจักรที่แก้บทว่า “อิติ สจุจํ วิสตุติกา” เป็น “ตโต ทุกฺขเหตุ อิติ สจุจํ วิสตุติกา” จากนั้นท่านจึงวิเคราะห์ความหมายของคำว่า “มตํ” ว่า น่าจะหมายถึง “จัด” มิได้แปลว่า “ตาย” ดังนั้น ท่านจึงแปลบทว่า “ตโต ทุกฺขมิทํ มตํ” ว่า “เพราะเหตุนี้ จึงจัดสิ่งนี้เป็นสัจจะ”⁵

⁴ ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกธรรมจักรและเสาแปดเหลี่ยม,” วารสารศิลปากร, ปีที่ 43, ฉบับที่ 1, (มกราคม-กุมภาพันธ์, 2543): 46.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 43.

ภาพที่ 2 สำเนาจารึกเสาแปดเหลี่ยม ชัยนาท

ทำโดยอาจารย์และนักศึกษาคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ที่มา : เฟซบุ๊กกลุ่มเผยแพร่ฯ กรมศิลปากร, สืบค้นเมื่อ 24 พฤศจิกายน 2562,

<https://www.facebook.com/prfinearts/>.

การอ่านและตีความใหม่

เมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม 2562 ผู้เขียนพร้อมกับนักศึกษาคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับความอนุเคราะห์จาก คุณธิดากานต์ พักตร์จันทร์ หัวหน้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ชัยนาทมนูนี้ ให้เข้าทำสำเนาจารึกที่เก็บรักษา ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ชัยนาทมนูนี้ จึงได้ตรวจสอบคำอ่านจารึกเสาแปดเหลี่ยม ชัยนาทมนูนี้อีกครั้งหนึ่ง เมื่อตรวจสอบกับสำเนาจารึกที่ทำแล้วจึงขอเสนอคำอ่านใหม่ดังต่อไปนี้ คือ

คำอ่าน

1. ----- ตโต (สจุจมิ)ท มตฺ E นาพา -----
2. ----- เมน อิติ สจุจํ วิสตติกา (E) ตํ ---
3. ----- เมน ตโต สจุจมิทํ มตฺ E -----
4. ----- ตตุตา อิติ โส สจุจสม(โต)-----

เมื่อสังเกตจากสัญลักษณ์สิ้นสุดประโยค (ผู้เขียนแทนด้วยสัญลักษณ์ E) จึงเกิดข้อสันนิษฐานใหม่ว่า คำที่ปรากฏหลังเครื่องหมายดังกล่าวน่าจะเป็นคำขึ้นต้นข้อความแล้วต่อจากนั้นเป็นส่วนที่ขาดหายไปจนกระทั่งมาถึงข้อความที่เป็นส่วนท้ายแล้วตามด้วยเครื่องหมายจบประโยค เมื่อนำมาเรียงใหม่จะได้คำอ่านดังนี้

คำอ่าน

1. นาพา ----- ตโต (สจุจมิ)ท มตฺ E
2. ตํ ----- เมน อิติ สจุจํ วิสตติกา (E)
3. ----- เมน ตโต สจุจมิทํ มตฺ E
4. ----- ตตุตา อิติ โส สจุจสม(โต) (E)

เมื่อผู้เขียนนำข้อความภาษาบาลีดังกล่าวมาสืบหาที่มาแล้วพบว่า ข้อความนี้เป็นส่วนหนึ่งของคาถา 4 คาถา ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ คาถานี้ปรากฏในส่วนของตอนที่ชื่อ “สัจจวิภังควรรณา สุตตันตภาชนียะ” เปรียบเทียบคำจารึกกับคาถาในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีจะได้ดังนี้

1. นาพาทกั ยโต ทุกข์
พาทกตตนิยามเณ	ทุกขา อญญัน พาทกั
ตโต สจจมิทัง มตัง E
2. ตัง วินา นาญญโต ทุกข์
ทุกข์เหตุนิยามเณ	น โหติ น จ ตัง ตโต
อิติ สจจัง วิสตติกา (E)
3. นาญญา นิพพานโต สนติ
สนตภาวนิยามเณ	สนตัง น จ น ตัง ยโต
ตโต สจจมิทัง มตัง E
4. มคคา อญญัน นิยุยานัง
ตจจนิยุยานภาวตตา	อนิยุยานเณ น จาปี โส
อิติ โส สจจสมมโต (E)⁶

สัมโมหวิโนทนี: ความสอดคล้องของ อรรถกถาอภิธรรมที่มีต่อจารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาท

อภิธรรม แปลว่า ธรรมอันยิ่งหรือธรรมอันวิเศษ จัดเป็นปิฎกที่สามในพระไตรปิฎกอันประกอบด้วย วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก อภิธรรมปิฎกมีเนื้อหาแสดงแต่ธรรมะล้วนๆ ไม่ได้อ้างอิงถึงบุคคลหรือเหตุการณ์ใดๆ ทั้งสิ้น เมื่อยกข้อธรรมขึ้นแสดงแล้วก็อธิบายหัวข้อนั้นไปเรื่อยๆ จนจบ⁷ อภิธรรมแบ่งออกเป็น 7 คัมภีร์ด้วยกันคือ ธรรมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏฐาน (โบราณย่อเป็น สัง-วิ-ธา-ปุ-ก-ย-ป)

ในส่วนของคัมภีร์ที่สองคือ วิภังค์นั้น วิภังค์ (วิภังค) แปลว่า แยกแจงหรือ จำแนกอธิบายความ คือเป็นคัมภีร์อธิบายหลักธรรมที่สำคัญๆ เช่น ชันธ์ อายตนะ อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท โดยแยกแยะออกอธิบายเป็น

⁶ อภ.วิ.อ. 47/137 (บาลี.มมร)

⁷ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำบรรยายพระไตรปิฎก (กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, 2540), 167.

แง่มุมต่างๆ จนหลักธรรมนั้นชัดเจนขึ้น ในคัมภีร์วิภังค์นั้นจำแนกอธิบายหลักธรรมต่างๆ 18 หัวข้อ คือ

1) ชันธวิภังค์	2) อายตนะวิภังค์
3) ธาตุวิภังค์	4) สัจจวิภังค์
5) อินทริยวิภังค์	6) ปัจจยาการวิภังค์
7) สติปัฏฐานวิภังค์	8) สัมมปธานวิภังค์
9) อิทธิปาทีวิภังค์	10) โพชฌังควิภังค์
11) มัคควิภังค์	12) ฌานวิภังค์
13) อัปปมัญญาวิภังค์	14) ลิกขาปทีวิภังค์
15) ปฏิสัมภีทาวิภังค์	16) ญาณวิภังค์
17) ขุททกวัตถวิภังค์	18) ธรรมหทัยวิภังค์

หลักธรรมทั้ง 18 หัวข้อนี้ จะดำเนินการอธิบายไปอย่างเป็นระเบียบ โดยมีลำดับการอธิบายคล้ายคลึงกันเป็นสามลำดับคือ

- 1) สุตตันตภาชนียะ จำแนกอธิบายตามแนวพระสูตร
- 2) อภิธรรมภาชนียะ จำแนกอธิบายตามแนวอภิธรรม
- 3) ปัญหาปุจฉะ อธิบายความโดยตั้งเป็นแบบปัญหา - วิสัชนา แต่อย่างไรก็ตามวิภังค์ท้ายๆ มักไม่พบปัญหาปุจฉะ⁸

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ข้อความภาษาบาลีที่ปรากฏในจารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาทนั้นเป็นคาถาจาก “สัจจวิภังควรรณา สุตตันตภาชนียะ” คือ เป็นอรรถกถาแก้ความวิภังค์หลักธรรมที่สี่คือ สัจจวิภังค์ ในส่วนสุตตันตภาชนียะคือตอนที่อธิบายอริยสัจ 4 ตามแนวพระสูตร

สัมโมหวิโนทนีเป็นคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความวิภังคปกรณ์ใน

⁸ เรื่องเดียวกัน, 169-170.

อภิธรรมปิฎก เป็นผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์ที่แต่งขึ้นในราวปี พ.ศ. 956 ในประเทศศรีลังกา โดยอาศัยเนื้อความจากคัมภีร์อรรถกถา ภาษาสิงห์ที่พิมพ์ชำระเรียบร้อยแล้วแต่งเป็นภาษาบาลี⁹ คัมภีร์สัมโมหิโนทนี แบ่งเนื้อหาเป็น 18 หมวด ตามหัวข้อธรรมที่ปรากฏในวิภังคปกรณ์ข้างต้น โดยเรียกชื่อตามเดิมเพียงแต่เติมคำว่า “วณณนา (วณฺณนา)” เข้าไปข้างท้าย เช่น 1) ชันธวิภังควณณนา 2) อายตณวิภังควณณนา 3) ธาตุวิภังควณณนา 4) สัจจวิภังควณณนา ฯลฯ

ในแต่ละวณณนาจะจำแนกเนื้อหาตามแนวการอธิบายทั้งสาม ลำดับดังที่ปรากฏในวิภังคปกรณ์เช่นกัน คือ 1) สุตตันตภาชนียะ 2) อภิธัมมภาชนียะ และ 3) ปัญหาปุจฉะ

ในแต่ละลำดับการอธิบายหากปรากฏหัวข้อย่อยจะเรียกว่า “นิเทศ (นิเทศ)” เช่น ในชันธวิภังควณณนา สุตตันตภาชนียะ ได้มีการจำแนกแยกย่อยอธิบายชั้น 5 แต่ละชั้นก็เรียกชื่อว่า รูปชันธนิเทศ เวทนาชันธนิเทศ เป็นต้น ในส่วนของ “สัจจวิภังควณณนา สุตตันตภาชนียะ” ไม่ปรากฏการแบ่งเป็นนิเทศย่อยๆ แต่อย่างใด

สำหรับเนื้อหาส่วนสัจจวิภังควณณนา สุตตันตภาชนียะนี้ มีจุดประสงค์เพื่อจะอธิบายอริยสัจ 4 ดังเนื้อความในพระไตรปิฎกหัวข้อที่ 144 คือ

สัจจวิภังโก

จตุตตาริ อริยสัจจานิ ทุกฺขํ อริยสัจจํ ทุกฺขสมุทโย

อริยสัจจํ ทุกฺขนิโรโธ อริยสัจจํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา

อริยสัจจํ ฯ¹⁰

⁹ คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *วรรณคดีบาลี*, 61-62.

¹⁰ อภิ.วิ. 35/144/127 (บาลี.มมร)

4. สัจจวิงศ์

สูตรต้นตภาชนีย

อริยสัจ 4 คือ 1. ทุกขอริยสัจ 2. ทุกขสมุทยอริยสัจ
3. ทุกขนิโรธอริยสัจ 4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ¹¹

คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีได้ตั้งบทอุเทศบทที่ 189 เพื่ออธิบายความ
อริยสัจ 4 ข้างต้น ดังนี้

4. สจฺจวิงฺค

1. สูตรต้นตภาชนียวณฺณนา

อิทานิ ตทนนฺตเร สจฺจวิงฺคเ จตฺตาริตฺติ คณนปริจฺเจโท.
อริยสจฺจานินฺติ ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํ. ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺตํ อาทิมฺหิ ปน
อุทฺทเทสฺวาเร:-

วิภาคโต นิพฺพจน-	ลกฺขณาทิปฺปเกทโต
อตุตฺตฤทฺธารโต เจว	อนฺฺนาธิกโต ตถา.
กมโต อริยสจฺเจสฺสุ	ยํ ฅาณํ ตสฺส กิจฺจโต
อนฺฺโตคธานํ ปเภาทา	อุปมาโต จตฺทุกฺกโต.
สุญฺญเตกวิธาทิหิ	สภาควิสภาคโต
วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ	วิญฺญานา สาสนทุกฺกเม. ¹²

แปลว่า

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในสัจจวิงศ์ในลำดับแห่งธาตุวิงศ์
ต่อไป.

คำว่า จตตาริ เป็นคำกำหนดจำนวน. คำว่า อริยสจฺจานิ

¹¹ อภ.วิ. 77/144/253 (ไทย.มมร)

¹² อภ.วิ.อ. 47/133 (บาลี.มมร)

(อริยสัจ) เป็นคำแสดงไชธรรมที่กำหนดไว้. ก็พึงทราบวินิจฉัยในอุเทศวามีคำว่า ทุกขอริยสัจ (ทุกข์ อริยสัจ) เป็นต้น.

บัณฑิตผู้รู้แจ้ง พึงทราบวินิจฉัยในลำดับคำสอน โดยวิภาค 1 โดยวิเคราะห์ศัพท์ 1 โดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น 1 โดยอรรถ 1 โดยถอดความ 1 โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง 1 โดยลำดับ 1 โดยกิจแห่งญาณในอริยสัจ 1 โดยประเภทแห่งธรรมที่ยังลงภายใน 1 โดยอุปมา 1 โดยจตุกกะ (หมวด 4) 1 โดยสุภณตา (ว่าง) 1 โดยเป็นธรรมอย่างเดียวกันเป็นต้น 1 โดยสภาคะและวิสภาค 1.¹³

จากนั้นจึงแสดงวินิจฉัยตามลำดับไปเรื่อยๆ ตามที่ปรากฏในเนื้อความ คือ วินิจฉัยโดยวิภาค วินิจฉัยโดยวิเคราะห์ศัพท์ วินิจฉัยโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น ฯลฯ

ข้อความที่ปรากฏในจารึกเสาแปดเหลี่ยมชั้นนาฬนี้ เป็นคาถา 4 บท จากที่มีทั้งหมด 5 บทในส่วนที่ว่าด้วยวินิจัยโดยอรรถ เพื่อความเข้าใจ จึงขอแสดงข้อความทั้งภาษาบาลีพร้อมทั้งคำแปล ดังนี้

อตถตถุพุทธารโต เจวาติ เอตถ ปน อตถโต ตาว โก สจฺจญ-
โจติ เจฯ

โย ปญฺญาจกฺขุณา อุปปริกฺขมานานํ มายาว วิปริโต มรีจิว-
วิสํวาทโก ติตฺถิยานํ อตฺตาว อนุปลพฺภสฺสกาโว จ น โหติ, อถโข
พาธนปภวสนฺตินิยุยานปฺปกาเรน ตจฺจาวิปรีตญฺตภาเวน
อริยญาณสฺสโคจโร โหติเยว ฯ เอส อคฺคิลกฺขณํ วีย โลกปคฺติ
วีย จ ตจฺจาวิปรีตญฺตภาโว สจฺจญฺโจติ เวทิตพฺโพ. ยถาห อิทํ ทุกฺขนฺตฺติ
โข ภิกฺขเว ตถเมตํ อวิตถเมตํ อนนฺตญฺตเมตํ ฯ

¹³ อภ.วิ.อ. 77/263 (ไทย.มมร)

อิทํ ทุกฺขนฺตฺติ โข ภิกฺขเว ตถเมตํ อวิตถเมตํ อนนฺตฺตเมตํ ฯ	
นาพาทกํ ยโต ทุกฺขํ	ทุกฺขา อณฺณํ น พาทกํ
พาทกตฺตนิยาเมน	ตโต สจฺจมิทํ มตํ ฯ
ตํ วินา นาณฺณโต ทุกฺขํ	น โหติ น จ ตํ ตโต
ทุกฺขเหตุนิยาเมน	อิติ สจฺจํ วิสตุติกา ฯ
นาณฺณา นิพฺพานโต สนฺตฺติ	สนฺตํ น จ น ตํ ยโต
สนฺตภาวนิยาเมน	ตโต สจฺจมิทํ มตํ ฯ
มคฺคา อณฺณํ น นิยุยานํ	อนิยุยาโน น จาปี โส
ตจฺจนิยุยานภาวตฺตา	อิติ โส สจฺจสมฺมโต ฯ
อิติ ตจฺจาวิปุลาส	ภฺตภาวํ จตุสฺสปี
ทุกฺขาทีสุวิเสเสน	สจฺจตฺถํ อาหุ ปณฺหิตา ฯ ¹⁴

ก็ในข้อว่า โดยอรรถและโดยถอดความนี้ ฟังทราบโดยอรรถก่อน หากมีคำถามว่า “อรรถของสัจจะคืออะไร?” ก็จะมีคำตอบอย่างพิสดารว่า

ภาวะใด เมื่อบุคคลเพ่งอยู่ด้วยปัญญาจักษุ ย่อมไม่วิปริตเหมือนมายากล ไม่ลวงตา เหมือนพยับแดดไม่เป็นสภาวะที่ใครๆ หาไม่ได้ เหมือนอัสติตาของพวกเดียรฉิย โดยที่แท้เป็นโคจร (อารมณ์) ของอริยญาณโดยความเป็นแท้ ไม่วิปริต เป็นของจริง โดยประการมีการเบียดเบียน (ทุกขสัจ) มีเหตุ เป็นแดนเกิด (สมุทัยสัจ) มีความสงบ (นิโรธสัจ) มีการนำออก (มรรคสัจ) ภาวะนั้นเป็นภาวะที่เป็นของแท้ ไม่วิปริต เป็นของจริง ดุจลักษณะไฟและดุจประพตติของโลก (มีเกิดแก่เจ็บตาย) บัณฑิตฟังทราบว่าเป็นอรรถของสัจจะ เหมือนอย่างที่ได้รู้ไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย คำว่า

¹⁴ อภ.วิ.อ. 47/136-137 (บาลี.มมร)

นี้ทุกข์ ดังนี้แล นั่นเป็นของแท้จริง นั่นเป็นของไม่ผิด นั่นไม่เป็นไป
โดยประการอื่น.” อีกอย่างหนึ่ง

เพราะทุกข์ที่ไม่เป็นสภาพเบียดเบียน ย่อมไม่มีสภาพ
เบียดเบียนอื่นนอกจากทุกข์ก็หาไม่มี ฉะนั้น ทุกข์นี้จึงเรียกว่า
สัจจะ โดยกำหนดความเป็นสภาพเบียดเบียน.

เว้นจากตัณหา ทุกข์นั้นย่อมไม่มีจากเหตุอื่น และทุกข์
นั้นย่อมไม่มีจากตัณหานั้น ก็หาไม่มี เพราะฉะนั้น ตัณหา
ตัวชัดสลายไปในอารมณ์ต่างๆ นั้น จึงเรียกว่า สัจจะโดย
กำหนดว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์.

ความสงบอื่นนอกจากพระนิพพาน ย่อมไม่มี และ
พระนิพพานนั้นที่จะไม่สงบก็หาไม่มี เพราะฉะนั้น
พระนิพพานนี้จึงเรียกว่า สัจจะ โดยกำหนดว่าเป็นความสงบ.

นอกจากมรรคแล้ว เครื่องนำออกจากภพอย่างอื่น
ย่อมไม่มี แม้มรรคนั้นไม่เป็นเครื่องนำออกจากภพก็หาไม่มี
เพราะฉะนั้น มรรคนั้น จึงเรียกว่าสัจจะ เพราะเป็นเครื่อง
นำออกจากภพอย่างแท้จริง.

บัณฑิตทั้งหลายกล่าวภาวะอันแท้ไม่แปรผัน เป็นของ
จริงในสัจจะทั้ง 4 มีทุกข์เป็นต้นโดยไม่แปลกกันว่า เป็นอรรถ
แห่งสัจจะ ด้วยประการฉะนี้แล.¹⁵

¹⁵ อภ.วิ.อ. 77/268-269 (ไทย.มมร)

จารึกอรรธกถาภิธรรมที่เก่าที่สุดในประเทศไทย

สุภาพรรณ ณ บางช้าง¹⁶ ได้ทำการศึกษาจารึกภาษาบาลีที่พบในประเทศไทยจำนวน 151 หลัก โดยจัดกลุ่มแบ่งตามเนื้อหาของจารึกในส่วนของจารึกภาษาบาลีที่มีเนื้อความแสดงหลักธรรม สุภาพรรณได้รวบรวมได้ 50 หลัก แล้วจำแนกตามเนื้อหาได้ 4 กลุ่ม ดังนี้คือ

1. กลุ่มจารึกคาถา เย ธมฺมา เป็นกลุ่มที่พบมากที่สุดมี 20 หลัก มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8 ถึง พ.ศ. 2408 คือจารึกพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอธิบายประวัติของคาถา เย ธมฺมา

2. กลุ่มจารึกสาระธรรมเอกเทศ มีจำนวน 18 หลัก มีที่เป็นจารึกก่อนสมัยสุโขทัย 5 หลัก มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับกัจจโนริยสังและปฏิจจสมุปบาท

3. กลุ่มจารึกย่ออริยสัจ 4 มีจำนวน 9 หลัก ส่วนใหญ่พบในอาณาจักรล้านนา มีอายุไม่เก่าไปกว่า พ.ศ. 2000

4. กลุ่มจารึกสาระนิพพาน มีจำนวน 3 หลัก สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ทั้งหมด

จะเห็นว่าในงานของสุภาพรรณไม่พบจารึกหลักใดที่เป็นข้อความจากคัมภีร์อรรธกถาภิธรรมเลย ผู้เขียนจึงเปรียบเทียบจารึกเสาแปดเหลี่ยมของอาณาจักรทวารวดีหลักอื่นๆ ที่พบอีก 3 หลักด้วยกันคือ

1. จารึกชัยจำปา 1 หรือ จารึกฐานและเสาธรรมจักรแปดเหลี่ยมพบที่จังหวัดลพบุรี สภาพชำรุดแตกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย เมื่อนำมาประกอบกันแล้วพบว่าเป็นส่วนหนึ่งของเสาแปดเหลี่ยมที่ใช้รองธรรมจักร จารึกด้วยอักษรปัลลวะอายุพุทธศตวรรษที่ 12 เนื้อความเป็นคาถาภาษาบาลี

¹⁶ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย: จารึก ตำนาน พงศาวดาร สาส์น ประกาศ, 15-40.

แบ่งเป็น 4 ส่วนคือ ส่วนแรกเป็นคาถาเย ธมฺมาฯ, ส่วนที่สองคัดมาจากสมันตปาสาทิกา หรือ พระวินัยปิฎก มหาวรรค (สจฺจกฺกฺจ), ส่วนที่สามเป็นคาถาพุทธอุทาน (ยทา หเวฯ) และส่วนที่สี่มาจากธรรมบท (อนเกราติสฺสํ) ¹⁷

2. จารึกขัณฑ์ปา 3 หรือจารึกเสาแปดเหลี่ยม 2 (ขัณฑ์ปา) พบที่จังหวัดลพบุรี สภาพชำรุดแตกหัก แต่สามารถดูออกว่าเป็นชิ้นส่วนของเสาแปดเหลี่ยม จารึกด้วยอักษรปัลลวะอายุพุทธศตวรรษที่ 12 เนื้อความเป็นคาถาภาษาบาลีจากธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ¹⁸

3. จารึกเสาแปดเหลี่ยม (ลพบุรี) พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกด้วยอักษรหลังปัลลวะ อายุพุทธศตวรรษที่ 13-14 เนื้อความเป็นภาษามอญกล่าวถึงการทำบุญของบุคคลต่างๆ การถวายสัตว์, สิ่งของ และข้าพระ ¹⁹

และเมื่อเปรียบเทียบกับจารึกหลักอื่นๆ อีก 109 หลักที่จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ²⁰ แล้ว ไม่มีจารึกหลักใดที่มีข้อความที่มาจากอรรถกถาอภิธรรมปิฎกเลย และแม้เปรียบเทียบกับจารึกภาษาบาลีในประเทศไทยทั้งหมด 734 หลัก ก็ไม่พบจารึกหลักใดมีเนื้อหาใกล้เคียงกับจารึกเสาแปดเหลี่ยมขัณฑ์ปาเลย ฉะนั้นจารึกเสาแปดเหลี่ยมขัณฑ์ปาจึงเป็นจารึก

¹⁷ หอสมุดแห่งชาติ, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะหลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 11-14, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ, 2559), 172-177.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 178-181.

¹⁹ หอสมุดแห่งชาติ, จารึกในประเทศไทย เล่ม 2 อักษรปัลลวะหลังปัลลวะ อักษรมอญโบราณ พุทธศตวรรษที่ 12-21, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ, 2559), 62-69.

²⁰ หอสมุดแห่งชาติ, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะหลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 11-14 และ หอสมุดแห่งชาติ, จารึกในประเทศไทย เล่ม 2 อักษรปัลลวะหลังปัลลวะ อักษรมอญโบราณ พุทธศตวรรษที่ 12-21.

อรรคถาภิธรรมที่เก่าที่สุดในประเทศไทย

หลักฐานสายสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนา ระหว่างทวารวดีกับศรีลังกา

จารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาทนี้เป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่เด่นชัดถึงสายสัมพันธ์ทางพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่ใช้ภาษาบาลีระหว่างไทยกับศรีลังกาในช่วงระยะเวลาก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 เพราะมีประเด็นที่ถกเถียงในวงวิชาการว่า ประเทศไทยรับพุทธศาสนาเถรวาทจากศรีลังกาตั้งแต่อณาจักรสุโขทัยในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ดังที่มีข้อความในจารึกพ่อขุนรามคำแหงแสดงวัฒนธรรมประเพณีแบบพุทธศาสนาเถรวาท แต่ในช่วงระยะเวลาก่อนหน้านั้นคืออาณาจักรทวารวดีที่มีอายุอยู่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10-16 ได้รับพุทธศาสนาจากที่ใด? จากอินเดียโดยตรงหรือจากศรีลังกา? จารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาทนี้เป็นหลักฐานล่าสุดที่ชี้ชัดว่า อาณาจักรทวารวดีได้รับพุทธศาสนาเถรวาทจากศรีลังกา และอีกประเด็นที่ต้องค้นคว้าต่อไปคือข้อความในชั้นอรรคถาภิธรรมปิฎกมาปรากฏที่อาณาจักรทวารวดีเร็วมากคือในพุทธศตวรรษที่ 12 หลังจากที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้แต่งตั้งขึ้นในราวปี พ.ศ. 956 ในประเทศศรีลังกาเพียงระยะเวลาสองศตวรรษเท่านั้น จะมีหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรอื่นใดที่มีอายุเก่าถึงจารึกหลักนี้หรือไม่ จารึกหลักนี้อาจเป็นจารึกข้อความชั้นอรรคถาที่เก่าที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็ได้

จารึกหลักนี้ยังสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลทางพุทธศาสนาของศรีลังกาในดินแดนที่เป็นประเทศไทย ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานทางจารึก

อีกหลักฐานหนึ่งที่มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกันคือ จารึกถ้ำนารายณ์²¹ จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษามอญ อายุพุทธศตวรรษที่ 12 จารึกหลักฐานนี้มีข้อความระบุถึง “อนุราชปุระ” ชื่อเมืองหลวงของศรีลังกาในสมัยนั้น แต่จารึกถ้ำนารายณ์ไม่ได้แสดงถึงกิจกรรมทางพุทธศาสนาอย่างเด่นชัดเท่ากับจารึกเสาแปดเหลี่ยม ชัยนาท ต่อมาจึงพบหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งเป็นข้อความในเตล็กภูวนาคาถา วรรณกรรมภาษาบาลีที่แต่งในศรีลังกาในจารึกเนินสระบัว พ.ศ. 1604²² ที่จังหวัดสระแก้ว แสดงให้เห็นว่า ดินแดนระหว่างประเทศไทยกับศรีลังกามีการติดต่อกันมายาวนานโดยเฉพาะในมิติทางศาสนา ก่อนหน้าจะมีอาณาจักรสุโขทัยหลายศตวรรษอีกประการหนึ่ง สถานที่พบจารึกเสาแปดเหลี่ยม ชัยนาทนี้ อยู่ไม่ไกลจากแหล่งโบราณคดีเมืองอู่ตะเภา คืออยู่ใกล้กับลำน้ำอู่ตะเภาซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ก็ถือว่าอยู่ค่อนข้างไกลจากอ่าวไทยลึกเข้าไปในแผ่นดินพอสสมควร จึงมีประเด็นที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับความสำคัญของเมืองทวารวดีในภาคกลางตอนบนประกอบกับข้อมูลทางโบราณคดีอื่นๆ ต่อไป

น่าสนใจที่ว่า ต่อมาพระญาณกิตติเถระแห่งอาณาจักรล้านนาได้แต่งคัมภีร์ส้มโมหวิโนทนีอรรถโยชนา ซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายเนื้อความในส้มโมหวิโนทนีอีกชิ้นหนึ่ง ในราว พ.ศ. 2028-2043²³ ซึ่งเป็นประเด็นที่จะต้องศึกษากันต่อไปทั้งในด้านประวัติที่มา เปรียบเทียบเนื้อหาและลีลาการประพันธ์

²¹ เรื่องเดียวกัน, 47-50

²² บัณฑิต ลิวชัยชาญ, รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐ์ฐานพระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, 2553), 149-160.

²³ คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณคดีบาลี, 135.

สรุป

ผลจากการอ่าน การตีความใหม่ และจากการเปรียบเทียบข้อความในจารึกเสาแปดเหลี่ยม จังหวัดชัยนาท อักษรปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งจัดว่าเป็นจารึกของอาณาจักรทวารวดี ด้วยวิธีการศึกษาทางอักษรวิทยาโบราณและการสืบค้นเปรียบเทียบข้อความในพระไตรปิฎกและอรรถกถา พบว่า ข้อความภาษาบาลีดังกล่าวเป็นคาถาในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี ซึ่งเป็นอรรถกถาอภิธรรมปิฎก วิงคปกรณ์ ตอนว่าด้วยวรรณนา สุตตันตภาษนียะ คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีนี้แต่งขึ้นโดยพระพุทโธสมาจารย์ ในปี พ.ศ. 956 ที่ศรีลังกา และเมื่อเปรียบเทียบกับจารึกเสาแปดเหลี่ยมหลักอื่นๆ รวมทั้งจารึกภาษาบาลีที่พบในประเทศไทยแล้ว จารึกเสาแปดเหลี่ยมชัยนาทหลักนี้จึงเป็นหลักฐานข้อความอรรถกถาอภิธรรมปิฎกที่เก่าที่สุดในประเทศไทยและแสดงถึงสายสัมพันธ์ของพุทธศาสนาเถรวาทระหว่างศรีลังกาและทวารวดีที่มีมายาวนานก่อนการตั้งอาณาจักรสุโขทัยในพุทธศตวรรษที่ 18

บรรณานุกรม

1. คัมภีร์

- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ*. ชุด 45 เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538.
- _____. *อรรถกถาบาลี ฉบับสยามรัฐ*. ชุด 45 เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538.
- _____. *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล*. ชุด 91 เล่ม. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2555.

2. หนังสือ

- คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *วรรณคดีบาลี*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2550.
- บัณฑิต ลิวชัยชาญ. *รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐ์ฐานพระพุทธศาสนาจากลัทธิทวิปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมพันธ์, 2553.
- สุภาพร ณ บางช้าง. *วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย: จารึก ตำนาน พงศาวดาร สารานุกรม ประกาศ*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2529.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. *คำบรรยายพระไตรปิฎก*. กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, 2540.
- หอสมุดแห่งชาติ. *จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะหลังปัลลวะพุทธศตวรรษที่ 12-14*. กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ, 2529.

_____. จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะหลังปัลลวะพุทธ-
ศตวรรษที่ 11-14. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ,
2559.

_____. จารึกในประเทศไทย เล่ม 2 อักษรปัลลวะหลังปัลลวะอักษร
มอญโบราณ พุทธศตวรรษที่ 12-21. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพ-
มหานคร: หอสมุดแห่งชาติ, 2559.

3. บทความ

จารึก วิลัยแก้ว. “การขุดค้นทางโบราณคดีที่ฐานธรรมจักร.” *โบราณคดี
เมืองอุตุตะภา*, (2534): 18-19.

ชะเอม แก้วคล้าย. “ภาคผนวก: จารึกธรรมจักรและเสาแปดเหลี่ยม.”
โบราณคดีเมืองอุตุตะภา, (2534): 178-181.

_____. “จารึกธรรมจักรและเสาแปดเหลี่ยม.” *วารสารศิลปากร*, ปีที่ 43,
ฉบับที่ 1, (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2543): 41-52.

4. ข้อมูลจากเว็บไซต์

ฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย. จารึกภาษาบาลี. สืบค้นเมื่อ 4 มีนาคม
2563. <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/search>.

_____. จารึกเสาแปดเหลี่ยม (ชัยนาท). สืบค้นเมื่อ 24 ตุลาคม 2562.
https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/75.

เฟซบุ๊กพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติชัยนาทมูนิธิ. สืบค้นเมื่อ 24 ตุลาคม 2562.
<https://www.facebook.com/chainatmunimuseum/>.

เฟซบุ๊กกลุ่มเผยแพร่ฯ กรมศิลปากร. สืบค้นเมื่อ 24 ตุลาคม 2562.
<https://www.facebook.com/prfinearts/>.